

українців»¹¹. Авторка рецензії, віддавши належне шляхетній меті авторів, вступає в полеміку з ними на полі історіографічного, а не оповідно-популярного («повчального») жанру. Вона закидає їм, що в праці не висвітлено логіку імперської антиєврейської політики¹²; не простежено контекстуальну природу антагоністичних стереотипів і не заторкнуто проблему історичної відповідальності¹³; не пояснено причини інакшої інтерпретації тих самих подій у національних наративах українців і євреїв¹⁴; не застосовано складнішої інструментарію, щоби пояснити живучість стереотипів¹⁵. Утім, рецензентка завершує, оптимістично констатує, що «рядовий читач», безумовно, виграє, коли прочитає оповідь про «переплетену» історію¹⁶. Це справедливо, от лише у своїх закидах рецензентка апелює не до «рядового читача», а до фахових науковців, яким книжка навряд чи знадобиться, адже вони й без неї знають «переплетену» історію українців і євреїв – як і те, де її треба наповнювати поглибленою аналітикою. Коли ж оцінювати книжку за її властивою міркою оповідно-популярного жанру, то «Євреї та українці» авторам бискуече вдалися, і навряд чи в когось викличе відторгнення їхній заключний заклик: «Тож можна сподіватися, що читачі, які дійшли до цього місця [останньої сторінки. – *Н. Я.*], погодяться, що для належної оцінки єврейсько-українських відносин євреї повинні знати про українців стільки ж, скільки українці повинні знати про євреїв» (306).

Наталія Яковенко

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

n.yakovenko@ukma.edu.ua

Владислав Гриневич **Бабин Яр. Історія і пам'ять.**
 ПАВЛО-РОБЕРТ МАГОЧІЙ, Київ: Дух і Літера, 2016. 352 с.
 РЕД. ISBN 978-966-378-463-2

2016 р. в Україні відбулися масштабні траурні церемонії з нагоди 75-х роковин від початку масових розстрілів у Бабиному Яру. Незважаючи на те, що широка дискусія про участь неєврейського населення України в Голокості поки що не відбулася, масштаби організованих наприкінці вересня – на початку жовтня заходів та участь у них високопоса-

¹¹ Марина Бацман, “*Jews and Ukrainians: A Millennium of Co-Existence*, by Paul Robert Magocsi and Yohanan Petrovsky-Shtern,” *Ab Imperio* 2 (2017): 328–335 (рецензію написано на англomовне видання книжки, яке вийшло друком у видавництві University of Toronto Press 2016 р.).

¹² Там само, 332.

¹³ Там само, 333–334.

¹⁴ Там само, 334.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само, 335.

довців вражають. Багато в чому це можна сприймати як спробу керівництва України презентувати свою державу як країну з «європейськими амбіціями». Істориків Голокосту й тих, хто просто цікавиться історією Бабиного Яру, потішила публікація книги «Бабин Яр. Історія і пам'ять» у видавництві «Дух і Літера». Її підготували знані дослідники: старший науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України Владислав Гриневич і професор історії та політології Торонтського університету Роберт Магочій. Публікацію книги уможливила фінансова допомога Українсько-Єврейської зустрічі.

Останній подібний збірник, який охоплював різні аспекти історії Бабиного Яру, вийшов у 2012 р. Це були матеріали міжнародної наукової конференції «Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього», що відбулася 24–25 жовтня 2011 р.¹⁷ Проблематика книжки 2016 р. дуже широка. Вона містить тексти про те, що відбувалося в Бабиному Яру напередодні й під час війни. Значну частину праці присвячено комеморації жертв Бабиного Яру в різних сферах: кіно (Карел Беркгоф), літературі (Анна Ковригіна-Крейдич, Ірина Климова), музиці (Наталія Семененко) тощо.

У збірнику вміщено дві цікаві, хоч і не нові за змістом статті з історії Бабиного Яру: «Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій часів Другої світової війни» та «Бабин Яр: місце пам'яті у пошуках майбутнього». Їх написав провідний науковий співробітник Музею історії м. Києва, відповідальний секретар Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру Віталій Нахманович. Я відчув певне розчарування, коли ознайомився з ними. Ці публікації справді дуже корисні для людей, які вивчають історію Бабиного Яру, однак вони являють собою радше компіляцію того, що автор писав 6–10 років тому¹⁸. Якщо звернути увагу на деякі цікаві чи «гарячі» аспекти, як-от участь підрозділів ОУН(м) у переслідуванні, пограбуванні та знищенні київських євреїв, можна побачити, що всі тези Нахмановича з 2006 р. не змінилися. Проте відтоді історикам стали доступні, приміром, документи багатьох архівних судово-слідчих справ тогочасних націоналістичних діячів, наприклад членів Буковинського куреня. Автор не використав і документів усної історії (USC Shoah Foundation) та внутрішньої документації ОУН(м) із Бібліотеки ім. О. Ольжича. Для справедливості слід сказати, що до збірника ввійшла стаття Карела Беркгофа «Україна

¹⁷ Віталій Нахманович, Анатолій Подольський і Михайло Тяглий, *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ* (Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2012).

¹⁸ Віталій Нахманович, «Голокост у неорадянській концепції історії Другої світової війни», *Форум націй* 1 (92), січень 2010, <http://forumn.kiev.ua/2010-01-92/92-01.html>; Нахманович, «Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р.», *Український історичний журнал* 3 (2007): 83–93; Нахманович, «До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943)», у *Друга світова війна і доля народів України: Мат. 2-ї Всеукр. наук. конф., Київ, 30–31 жовтня 2006*, за ред. Віталія Нахмановича та ін., 227–262 (Київ: Зовнішторгвидав, 2007).

під нацистською навалою», яка розглядає участь членів ОУН(м) у Голокості в Києві (63–64).

Як і десять років тому, Нахманович пише про різні типи нарративів історії Бабиного Яру, які він називає «міфологією»: український, єврейський і радянський. Цікаво, що, описуючи «українські» міфи, Нахманович зосереджується на підходах, які були (і є) властивими світоглядом членів ОУН (різних напрямків) та їхніх правонаступників у сучасній Україні. Однак чи можна ототожнювати всіх українців з однією політичною групою? Питання риторичне.

Пишучи про «український» або, точніше, оунівський погляд на події війни, Нахманович не згадує про антисемітський дискурс Бабиного Яру, для якого характерно поєднувати ненависть до євреїв із віктимізацією долі етнічних українців у роки німецької окупації. Подібними антисемітськими заявами в контексті історії Бабиного Яру відома голова Чернівецького обласного товариства політичних в'язнів та репресованих Ірина Войцехівська. У лютому 2012 р. у приміщенні Чернівецького обласного краєзнавчого музею відбувся захід, присвячений вшануванню пам'яті членів ОУН(м) і Буковинського куреня, які стали жертвами нацистів на початку 1942 р., та чій тіла, згідно з мельниківським нарративом, також були поховані в Бабиному Яру. На цій зустрічі Войцехівська заявила:

Це була брехлива вигадка Радянського Союзу за цей Бабин Яр. Ніяких 100 тисяч жидів там не було розстріляно... Спершу вони кинули 50 тисяч жидів, потім добавилося ні з того, ні з чого 100 тисяч, а потім 150, а потім 200 тисяч... Таке враження, що вся Україна то були все тільки жиди. А українців, інших національностей не було... В Америці в школах жидівських виховується такий культ ненависті та зневаги до українців. Наче українці одівали вишиванку, з такими вусами, мали дубини в руках, бігали. І тільки 52 тисячі дітей цими дубинами вбили. Ну де ж таке?.. Не жидівські могили на Україні треба шукати, а жидівське НКВД треба шукати, бо саме жиди були в КГБ, його очолювали це все – починаючи від Держинського, Кагановича, Єжова, Ягода... Троцький. Все це були жиди. І що вони робили? В першу чергу, нищили українців¹⁹.

Нахманович зовсім не зупиняється на тому, що впродовж останніх років відбулося з неорадянською «міфологією». Наприклад, він ані словом не згадує інструменталістський фільм «Бабин Яр. Останні свідки», знятий за сприяння й консультування фонду Александра Дюкова «Історична пам'ять»²⁰. Ця картина, що вийшла 2013 р., напередодні Євромайдану, мала певний резонанс і ставила собі за мету криміналізувати ОУН та український націоналізм узагалі.

З одного боку, Нахмановичу властива боротьба з радянськими «міфами» (317), а з іншого – до певної міри некритичне ставлення до мельниківського на-

¹⁹ “Згадка за жертв в Бабиному Яру_2”, відео, 4:55, 10 лютого 2012, <https://www.youtube.com/watch?v=aFWSfnFgveA>.

²⁰ Сергей Головченко и Виктория Неучева, “Бабин Яр. Последние свидетели”, 2013, відео, 26:55, 5 листопада 2013, <https://www.youtube.com/watch?v=KfjOWYASSBo>.

ративу. Приміром, він у позитивному ключі пише про начальника слідчого відділу київської поліції Романа Біду (Гордона), який, відповідно до офіційних канонів спадкоємців ОУН(м), під час розстрілів вивів із Бабиного Яру єврейську родину. Біда, котрого самого декілька місяців потому знищили німці, дав урядованим документи, які засвідчували, що вони українці (87–88). Імовірно, така подія справді могла статися. На це натякає свідчення Марії Грінберг, яку відбив у поліцейського в Бабиному Яру й вивів звідти невідомий «перекладач»²¹.

Водночас існують документи, які засвідчують, що Біда грабував єврейське майно та, ймовірно, особисто брав участь у вбивствах євреїв разом з іншими мельниківцями. За даними радянської розвідки, Біда й начальник київської поліції Анатолій Конкель «Орлик» суворо допитували «комуністів, бандерівців та євреїв та масово розстрілювали у підвалах університету по вулиці Короленко»²² та в Бабиному яру». Далі звіт повідомляє, що німці розстріляли Біду за «розкрадання єврейського майна»²³.

Нахманович украї некритично ставиться до цифр мельниківців, загиблих від рук німців, які надають самі представники ОУН, що хотіли позбавитися тавра колаборантів і намагалися створити віктимний та героїчний образ своїх діячів у період війни. Приміром, Нахманович пише, що, за «даними ОУН», у Києві в 1941–1942 рр. загинув 621 мельниківець²⁴ (102). Те саме він повторює в тексті на інформаційному стенді в Бабиному Яру, який з'явився там до 75-ї річниці початку розстрілів 29–30 вересня 1941 р. Але цікаво, що до цифри «621» було додано повідомлення про «десятки» членів ОУН(б), які буцімто загинули від рук німців у Києві:

У грудні 1941 р. почали масові репресії проти українських націоналістів, які тривали до кінця окупації. Серед розстріляних були поетеса Олена Теліга разом із чоловіком Михайлом, міський голова Володимир Багазій разом із сином, редактор «Українського слова» Іван Рогач. Загалом у Києві впродовж 1941–1943 рр. загинув 621 член ОУН(м), десятки членів ОУН(б)²⁵.

Які реальні документи можуть пролити світло на цю проблему? На жаль, їх не дуже багато. 21 лютого цього року голова ОУН (політичної правонаступниці мельниківців у незалежній Україні), а також, за сумісництвом, заступник голови Державного комітету телебачення й радіомовлення України Богдан Червак в інтерв'ю зачепив тему кількості членів ОУН(м), яких у тому місці вбили німці:

²¹ Павел Чухрай, “Дети из бездны ‘Прерванное молчание’ ”, 2000, 56:03, 13 августа 2011, https://www.youtube.com/watch?v=oQFiKzb_Jgo.

²² Найімовірніше, йдеться про будинок НКВС у Києві, де в період окупації була розміщена поліція безпеки та СД.

²³ Ф. 13, спр. 372, т. 77, арк. 89, ГДА СБУ.

²⁴ Таку цифру поширювали в перші післявоєнні роки. Див, напр.: Григорій Полікарпенко, *Організація Українських Націоналістів під час Другої Світової війни* (б. м.: На чужині, 1951), 145.

²⁵ Стенд «Доля українських націоналістів», фото автора.

«Сьогодні ми знаємо поіменно 459 членів ОУН, які разом із Оленою Телігою та її чоловіком Михайлом загинули в Бабиному Яру. Ці прізвища і псевда викарбувані біля пам'ятного хреста»²⁶.

Звідки голова ОУН взяв число 459 – невідомо. Крім того, згадка про те, що всі ці прізвища написано біля хреста в Бабиному Яру, також не відповідає дійсності. Наразі там написано тільки 62 імені, багато з яких неповні (іноді вказано тільки псевдоніми). Але і з цими 62 іменами є проблеми. Як показують дослідження, не всі вказані в цьому списку особи дійсно загинули в Києві від німецьких рук. Молодий український історик Андрій Усач виявив, що принаймні двох мельниківців зі списку «62-х» – Созонтія Пиндуляка (Пендуляка) і Романа Фодчука – вбили не німці, не в Бабиному Яру та навіть не в Києві.

Як показало дослідження Усача, перший із них прийшов до Києва «разом із іншими» в жовтні 1941 р. у складі Буковинського куреня, служив у 115-му охоронному батальйоні, де перебував на посадах командира взводу й заступника командира роти, забезпечував охорону різних об'єктів: аеродрому, кондитерської фабрики, машинобудівного заводу. На початку серпня 1942 р. Пиндуляка заарештувала СД. Він пояснював це тим, що «займався перепродажем продуктів харчування». Після арешту його кілька місяців утримували у в'язниці, а з листопада 1942 р. – в Сирецькому таборі. В'язнів використовували на різних роботах у місті, зокрема Пиндуляк працював на тому ж машинобудівному заводі, який він охороняв до арешту. Він перебував в ув'язненні до вересня 1943 р., коли почалася евакуація Сирецького табору. Пиндуляк утік з ешелону під Васильковом, дістав там робочу картку для легалізації й вирішив просуватися на захід. Упродовж короткого часу він мешкав у селі Богдашів Здолбунівського району, де 24 листопада 1943 р. зустрівся з підпільниками ОУН(б) і приєднався до районної боївки СБ, отримавши зброю та псевдо «Буковинець». У травні 1944 р. його перевели до районної боївки СБ, що діяла в сусідньому Мізоцькому районі, а з жовтня, за завданням районного політреферента Адама Сокола «Остапа», йому доручили провести мобілізацію коней, їх підвід і пошук зброї для потреб УПА. Це, однак, не вдалося завершити через арешт НКВС. Перебуваючи на службі в СБ, у грудні 1943 р. Пиндуляк особисто задушив шістьох фольксдойчів у селі Арестів Здолбунівського району, при чому зробив це «з задоволенням» через жадобу помсти. Там само в лютому 1944 р. він розстріляв двох радянських партизан. Крім того, цей діяч був причетний до вбивств 26 осіб на території Мізоцького району. 20 грудня 1944 р. його засудили до найвищої міри покарання, а за тиждень повісили в селі Глинськ Здолбунівського району²⁷.

²⁶ Богдан Червак, «21 лютого 75 років тому в Києві розпочалися розстріли підпілля ОУН – Богдан Червак», інтерв'ю Василя Шандра й Тетяни Трошинської, *Громадське радіо*, 21 лютого 2017, <https://hromadskerradio.org/programs/rankova-hvylya/21-lyutogo-75-rokiv-tomu-v-kyievi-roz-rochalysya-rozstrily-pidpillya-oun-bogdan-chervak>.

²⁷ Андрій Усач, «Проблематичний мартиролог: жертви ОУН(м) у Бабиному Яру», *Україна Модерна*, 6 травня 2017, <http://uamoderna.com/blogy/usach-andr/problematic-martyrology>.

Дослідження Усача показує, що Роман Фодчук, інша особа зі списку «62-х», був досить відомим у середовищі ОУН. Він був племінником української письменниці Ольги Кобилянської. У 1941–1942 рр. Фодчук служив перекладачем у Вермахті на Східному фронті. Наприкінці квітня та в травні 1942 р. кілька видань розмістили його некрологи. Офіційний і абсолютно легальний рупор ОУН(м) «Наступ» 26 квітня 1942 р. опублікував один із них, чітко описавши обставини загибелі Фодчука на Східному фронті під Ростовом:

Його нестримно тягне брати участь безпосередньо у будівництві нового українського життя. З першого дня війни [Фодчук. — Ю. Р.] бере участь у поході проти советів, як перекладчик при штабі батальйону. У військовому однострою переходить цілу Україну аж до Ростова.

Звільнений вже фактично з війська гине 5.ІІІ. на передніх позиціях на відтинку Донецького басейну, тяжко ранений у голову й рамя²⁸.

«Львівські вісті» повідомляли, що він «загинув на передових позиціях Донецького басейну, беручи активну участь у боях проти більшовиків»²⁹.

За словами автора некрологу, опублікованого у «Пробоем», Фодчук «своє життя... присвятив націоналістичному рухові»³⁰. Берлінський «Український вісник» у посмертній біографії загиблого оунівця розмістив уривок із його заповіту, який демонстрував вірність націоналістичній ідеології:

Живучи від зарання своєї свідомости в організованому Українському Націоналістичному Рухові та стоячи до останньої хвилини свого життя на його службі, бажаю собі від тих, що мене знали й довіряли мені, а це зокрема моїй родині, співпрацівникам та знайомим, щоб старалися нагородити мене, віддаючи йому себе всеціло й до кінця³¹.

Не існує документально обґрунтованих даних і про загибель у Києві від німецьких рук «десятків» членів ОУН(б). Це, звісно, не означає, що таких жертв нацистів зовсім не було. Наприклад, у липні 1942 р. від німецької кулі загинув відомий ідеолог і діяч ОУН(б) Дмитро Мирон (Орлик). Однак джерел, які б чітко говорили про «десятки» вбитих, немає.

Нахманович цитує звіт командира айнзатцгрупи Ц Отто Раша, написаний восени 1941 р. Він констатує, що участь допоміжної поліції в антиєврейських акціях мала «виховально-психологічний аспект» і відразу додає: «найвідповідальнішої роботи їм не довіряли» (88). Як на мене, ця теза, яку автор озвучив ще багато років тому, досить сумнівна. Реалізуючи Голокост, німці використовували місцеві допоміжні сили з чисто прагматичних позицій: без них було важко швидко й ефективно знищувати євреїв. Якщо й розцінювати залучення україн-

²⁸ Там само; “Посмертна згадка”, *Наступ* 17 (142), 1942, 5.

²⁹ “Посмертні згадки”, *Львівські вісті*, 20 травня 1942.

³⁰ “Посмертна згадка”, *Наступ* 17 (142), 1942, 5.

³¹ “Наші втрати. Роман Богдан Фодчук”, *Український вісник*, 17 травня 1942.

ської допоміжної поліції в таких акціях на допоміжних ролях як свого роду «виховання», не слід забувати, що все це мало на меті безпосереднє використання згаданих підрозділів у вбивствах і пошуку євреїв, які пережили акції.

Автор цитує документ ОУН(б) про ставлення цієї політичної групи до української допоміжної поліції (92). Із нього може скластися враження, що саме таким – негативним – було ставлення всіх націоналістів до поліції під час війни. У цьому місці можна побачити пряму маніпуляцію. Дійсно, офіційне ставлення бандерівців до служби в поліції з осені 1941 р. було негативним. Загалом цю структуру оцінювали як «неукраїнську». Приміром, один бандерівський звіт з осені 1942 р. зі східної України повідомляв:

Українську допоміжну поліцію німці позбавили національного обличчя і використовують її в своїй грабіжницькій діяльності серед українського населення, доручаючи найбільш дразливі справи, напр., грабувати хліб, відбирати населенню продукти, ловити по базарах і вулицях робітників до Німеччини, тощо. Т. зв. українська поліція складається по менших містах з українського, а ще більших із визубого з всякої суспільної моралі міжнародного елементу, здібного сліпо виконувати всякі німецькі накази, щоб тільки сподобатися німцям, а не по-людськи поводитися з населенням. Останньо в поліції впроваджено по-німецьки командування, видано уніформи, пошиті з більшовицької матерії, і підготовляються відділи для висилки у прифронтову полосу по боротьбі з більшовицькими партизанами. Зокрема, жорстока т. зв. українська поліція на Донбасі, яка ще досі носить жовто-сині пов'язки, хоч не знає пояснити тих красок. Полоненим дощукає гірше німців і лотишів³².

Водночас неофіційно ця група відправляла до поліції своїх представників для вишколу та магазинування зброї. У 1942 р. ОУН(б) навіть підготувала інструкцію щодо бажаної поведінки лояльних до організації поліцейських в умовах окупації. У документі було наголошено на колоніальному характері цих підрозділів:

Поліція і батальйони – це мов пов'язка українського війська, але табори, в яких німці змагають витворити тип погромника. Це твориться колоніальна армія, яка матиме за завдання, а подекуди уже має, нищити українські села, вистрілювати своє населення, як теж мала стати пострахом і смертоносцем для інших народів, підбитих німцями. І коли вдасця це зробити, то тим самим не тільки ті, всякого роду батальйони й «щущмани», [будуть] шкодити своєму народові тим, що вистрілюватимуть свої села, але робитимуть у світі не добру славу про Укр. нарід. Коли українці служать у всякого рода «щущманів», не вслухаються в голос свого гнобленого народу, а стануть на стороні окупанта, котрий заманює їх горілкою, обіцянками й цяцьковими мундирами та преміями «сотників і полковни-

³² The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine, Box 76, Folder “Огляд суспільно-політичного, господарського та культурного життя на Південних Землях України. Липень-серпень 1942 року,” Thomas Fisher Rare Book Library (Toronto, Canada).

ків», творить між собою а своїм народом прірву, в яку силою фактів впадуть, бо знаємо, що дійсність мститися. [...]

При зустрічі шуцмана-українця з своїм населенням старатися дати зрозуміти кожному українцеві, що це не укр. поліція, бо укр. поліція може бути лише в українській державі... Тепер є німецька поліція, в якій з браку німців служать: мадяри, румуни, українці, поляки, узбеки і т. д. Їх загально називають «шуцманами». Шуцман українець не пошкодить своєму народові, але помогти або по-радити в нещастю...

Офіційно було заборонено брати участь в антиєврейських акціях, але, як показує практика, цей наказ (чи, радше, рекомендацію) не виконували. Поліція брала активну участь у Голокості³³: «Не включатися в акцію виловлювання жидів, цю “почесну роботу” залишити німцям. Коли їх громлять, то видно, що мають у тім якусь ціль».

Ця інструкція показує, як ОУН(б) починала ще 1942 р. кампанію з «відмивання» свого минулого. Це стосувалося передусім участі в Голокості в 1941–1942 рр. У документі було зазначено, що бандерівці у складі поліції, зустрівши «іноземця», мали списувати всі антисемітські акції на німців і зображати ОУН(б) виключно як борців за незалежність України:

Заперечувати неправдиві твердження німецької пропаганди, що ніби домаганням українського народу громиться жидів, що українці можуть тільки грабувати та громити... Заявляти, що український нарід не готовиться поневолювати інші народи, але навпаки хоче, щоб кожен нарід мав незалежність, що український нарід буде боротися з кожним окупантом аж до останньої перемоги над ворогом. Пропагувати клич «Хай живе революція всіх поневолених народів», «Свобода народам і людині!» і т. д.³⁴

Як відомо, навесні 1943 р. велика частина цієї поліції на Волині, а пізніше й у Галичині, перейшла до лав бандерівської УПА.

Згадуючи про Київ і представників ОУН(м), які домінували там упродовж тривалого часу, можна побачити, що там ситуація виглядала зовсім інакше. Як

³³ Про участь української поліції в Голокості див.: Yuri Radchenko, “‘We Emptied our Magazines into Them’: The Ukrainian Auxiliary Police and the Holocaust in Generalbezirk Charkow, 1941–1943,” *Yad Vashem Studies* 41, no. 1 (2013): 63–98; Martin Dean, *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44* (New York: Palgrave Macmillan, 2000); Gabriel N. Finder G. and Alexander V. Prusin, “Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian Police and the Holocaust,” *East European Jewish Affairs* 34, no. 2 (2004): 95–118; Александр Прусин, “Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации”, *Голокост і сучасність* 1 (2007): 31–59; John-Paul Himka, “The Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Police, and the Holocaust” (paper, 7th Annual Danyliw Research Seminar in Contemporary Ukrainian Studies, University of Ottawa, October 20–22 October, 2011), <http://ualberta.academia.edu/John-PaulHimka/Papers/1123467>.

³⁴ The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine, Box 76, Folder “Українці в Шуцполіції,” Thomas Fisher Rare Book Library (Toronto, Canada).

показує практика, для мельниківців служба в поліції була здебільшого позитивним вчинком. Навіть після того, як німці арештували їхнього лідера, полковника Мельника, члени ОУН(м) не висунули жодного антигітлерівського гасла. Для багатьох їхніх активістів поліція була своєрідним «зародком» української армії. 7 квітня 1943 р. Аркадій Любченко, член ОУН(м), антисеміт і колаборант, а до початку війни – український письменник, зустрівся з командиром української допоміжної поліції в Галичині. Після цього він записав у своєму щоденнику, що в тій поліції «тут вбачають новий зародок укр. армії. Поляки ненавидять її і поліційна жовто-блакитна кокарда з тризубом – це ніж у серце кожному полякові»³⁵.

Нахманович пише і про вбивства в Бабиному Яру після початку масових розстрілів 29–30 вересня 1941 р., а також про трагедію Сирецького табору. На жаль, він не використав досить цікаву статтю американського історика Олександра Прусіна, котрий на основі різних джерел показав роль, яку в цих процесах відіграли київська поліція безпеки та СД³⁶.

Нахманович досить розлого цитує свідчення Діни Пронічевої, але його підхід змушує цілеспрямовано приховувати окремі «неприємні» моменти. Це стосується, зокрема, фрагменту показань, де Пронічева каже про присутність оунівців (можливо, членів Буковинського куреня) поряд із місцем розстрілу. Як пригадує Раїса Дашкевич, якій пощастило вижити в Бабиному Яру, перед розстрілом німці й поліцейські утворили «коридор», через який проганяли євреїв. Під час цього німці й українці били євреїв нагайками³⁷. На судовому процесі в Дармштадті (Західна Німеччина) 29 квітня 1968 р. Діна Пронічева заявила суду, що в цьому «коридорі» стояли «німецькі солдати, українські націоналісти та українська поліція»³⁸.

Досить дивно виглядає теза Нахмановича, що через «застарілі ліві симпатії значної частини інтелектуалів» (318) серед «західного суспільства» існують певні радянські та проросійські позиції. Звичайно, серед частини лівих радикалів проросійські та пропутінські позиції у країнах Західної Європи є доволі сильними, однак не слід забувати про тамтешніх праворадикалів, які також займають антизахідні та прокремлівські позиції. Прикладів довго шукати не треба. Подібного світогляду дотримується, зокрема, лідерка праворадикального «Національного фронту» у Франції Марін Ле Пен.

Головні творці збірника Гриневич і Магочій пишуть про Бабин Яр тільки як місце розстрілу євреїв (11). Як на мене, за такого підходу забувається важливий момент, як він перетворився на місце пограбування. Активну участь у цьо-

³⁵ Аркадій Любченко, *Щоденник* (Львів: М. П. Коць, 1999), 140.

³⁶ Alexander V. Prusin, "A Community of Violence: The SiPo/SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev," *Holocaust and Genocide Studies* 21, no. 1 (2007): 1–30.

³⁷ Raisa Dashkevich, "Babi Yar Massacre," an interview by *USC Shoah Foundation, Yad Vashem*, 2016, video, 8:42, August 2, 2016, <https://www.youtube.com/watch?v=hyfx9jLiyml>.

³⁸ Копію свідчення надав Карел Беркгоф.

му брали київські колаборанти, серед яких восени-взимку 1941 р. було багато активістів ОУН(м). За словами мельниківської активістки Марти Зибачинської, це були члени Буковинського куреня, які забирали речі вбитих євреїв, виривали з трупів золоті зуби, а пізніше переплавляли їх на різні речі³⁹. За словами Зибачинської, ці особи були наближені до командира підрозділу Петра Войновського:

Через місяць я в товаристві мого мужа виїхала на Донбас. В лютому нам пощастило живими виїхати назад. В міжчасі відбулися в Києві перші арешти. Із буковинців попалося також декілька. Німці познаходили в них пограбовані жидівські речі й тому порозстрілювали їх. Це, в свою чергу, зробило дуже погане вражіння на кращих людей курія. Переважно це були креатури Петра Войновського, яким він надавав різні пости як «організованим людям» і які в Києві тільки й «діяли», що грабили. Один із них, Станкевич⁴⁰, вибивав постріляним жидом золоті зуби, переховувався у Петра Войновського і перетоплював їх⁴¹.

Так діяли і співробітники міського самоврядування. Згідно зі свідченнями колишнього київського поліцейського Василя Покотила, голова київської управи, член ОУН(м) Володимир Багазій, крав єврейське майно⁴². Також він намагався привласнити собі п'ятиповерховий будинок⁴³ (частина квартир у якому, імовірно, належала євреям). Свідчення про такі факти в діяльності голови київської управи можна знайти в листівці, яку навесні 1942 р. поширювали серед співробітників самоврядування в українській столиці радянські підпільники. У цих закликах Багазія та його «оточення» називали «посіпаками» й «ренегатами». Там також повідомляли, що члени керівництва міського самоврядування «використовували склади для власного збагачення і не тільки», бо «саме тому вони продали свою душу та гідність німцям»⁴⁴.

³⁹ Питання про (не)участь Буковинського куреня в розстрілах у Бабиному Яру Нахманович не переглядав із 2006 р. Цій проблемі буде присвячено окрему статтю.

⁴⁰ Андрій Дуда й Володимир Старика пишуть, що він був «мешканцем Сторожинецького району, чотовим» і «працював у Київській області» (Андрій Дуда та Володимир Старик, *Буковинський Курінь в боях за Українську Державність: 1918–1941–1944* (Чернівці: Український Народний Дім в Чернівцях, 1995), <http://www.exlibris.org.ua/buk/ro2.html>). Цікаво, що Станкевича нема у списку «62-х».

⁴¹ Ф. і, оп. 2, спр. 95, б. а., Архів ОУН.

⁴² Татьяна Евстафьева и Виталий Нахманович, сост., «Из протокола допроса в 'СМЕРШе' в качестве обвиняемого бывшего полицейского украинской полиции В. Покотило», в *Бабий Яр: Человек, власть, история* (Київ: Внешторгиздат, 2004), <http://www.kby.kiev.ua/book1/documents/doc28.html>.

⁴³ *Harvard Project on the Soviet Social System*, Schedule B, vol. II, case 440 (interviewer A. D.) (Widener Library, Harvard University), [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5481338\\$1i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5481338$1i).

⁴⁴ Любов Легасова та ін., ред., *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення* (Київ: НАН України, Інститут історії України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», 2012), 163.

Досить цікавим є текст Гриневича «Бабин Яр після Бабиного Яру». Він описує численні малодосліджені аспекти воєнної й післявоєнної історії цього місця. Однак у цій статті подекуди трапляються певні суперечності й викривлення. Наприклад, автор пише, що місцем поховання поетки Олени Теліги був Бабин Яр, а трохи нижче повідомляє, що це було «гадане місце»⁴⁵. Гриневич згадує про виступ президента України Петра Порошенка у Кнесеті 23 грудня 2015 р., коли було визнано участь українських «колабораціоністів» у Голокості: «Разом із тим, мусимо пам'ятати і про негативні епізоди нашої історії, коли колабораціоністи, які, на жаль, були майже в усіх окупованих нацистами країнах Європи, допомагали нелюдам в так званому “остаточному вирішенні єврейського питання”»⁴⁶.

Проте Гриневич не коментує, чому Порошенко не згадав про участь членів ОУН та інших націоналістів у переслідуваннях і вбивствах євреїв. Чи цьому сприяли особисті погляди президента, чи, можливо, політична кон'юнктура в сучасній Україні, за якої спадок ОУН краше не чіпати?

Одна з помилок Гриневича стосується популярного радянського нарративу, який часто функціонує на рівні сімейних історій. Приміром, автор згадує про «облави на базарах» у Києві в період окупації, під час яких українці або росіяни буцімто могли потрапити до «душогубки» (газвагену) (110). Найімовірніше, згадуючи про це, Гриневич використовував сімейні історії: його родина пережила німецьку окупацію в Києві. Приблизно те саме у своїх спогадах писала відома радянська актриса театру та кіно Людмила Гурченко, яка малою дитиною пережила окупацію в Харкові. Ось як вона описувала «облаву» до «газвагену» на найбільшому на той час ринку Харкова – Благбазі:

Певну ділянку людного місця німці тихенько оточували кільцем, потім, за командою, раптом починали звужувати кільце, відтираючи людей від прилавків, кидаючи «товар» на землю. Прикладами у спину все ближче і ближче зіштовхували людей одне до одного.

Боже мій, яка ж це була паніка! Несамовиті, протяжні крики – «Матуся!», «Го-осподи!», «Допоможі-іть!», «Ряту-уйте!» – чергувалися з уривчастими німецькими: «Шнель», «Век», «Шайзе», «Фарфлюктер!»

А коли кільце стискалося так, що люди стояли впритул одне до одного, німці розривали це кільце з одного боку... А з протилежного від цього кільця випускали вівчарок. Всі крики зливалися в одне страшне: «о-о-о!»

І на мить наступала тиша. Начебто всі одночасно переводили подих.

⁴⁵ Про проблему з комеморацією Олени Теліги див.: Юрій Радченко, “І тоді брати з Москви і брати-жиди приходили і оббирали братів українців до нитки”: Олена Теліга, Бабин Яр та євреї”, *Україна Модерна*, 27 березня 2017, <http://uamoderna.com/blogy/yurij-radchenko/teliha>.

⁴⁶ Петро Порошенко, “Виступ Президента України у Кнесеті Держави Ізраїль”, *Президент України Петро Порошенко: Офіційне інтернет-представництво*, 23 грудня 2015, <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-u-knesseti-derzhavi-izrayil-36552>.

Прокляті дресировані розумні тварини справлялися вже самі. Вони гнали натовп переляканих людей, які нічого не розуміли, точно до чорних закритих машин — «душогубок».

Машини набивали людьми і вони від'їжджали. Тих щасливців, які в машину не помістилися, відпускали. Але часто траплялося так, що мати «їде» в машині, а дочка залишається на волі! Розлучалися рідні, а ті, хто залишився на волі, потім усе життя проклинали цю свободу.

У ці душогубки до людей випускали вихлипні гази. І поки машина їхала до околиці міста, люди в ній задихалися. Потім їх скидали в ями і засипали землею. А взимку — в Лопань. Це і була «облава». Так вона проходила в нашому Харкові, на Благовіщенському базарі⁴⁷.

Насправді, відомо, що за допомогою газвагенів німці вбивали досить чітко окреслені групи населення: євреїв і душевнохворих. У Харкові ці автомобілі активно курсували взимку 1941–1942 рр. Гриневич і Гурченко, найімовірніше, описують, як німці брали заручників або шукали примусових робітників на працю до Німеччини. Ясна річ, німці не могли (принаймні масово) скидати трупи вбитих харків'ян до Лопані, бо звідти місцеве населення брало воду для пиття. Скидання трупів у річку викликало б епідемію, яка неминуче перекинулася б на німецьких солдатів. Як на мене, наратив про німців, які буцімто вбивали за допомогою газвагенів працеспроможне слов'янське населення просто задля «задоволення», після війни запустила радянська влада. Імовірно, це зробили, щоб применшити кількість жертв серед євреїв і показати, начебто «весь радянський народ» рівною мірою страждав від німецьких окупантів.

Серед інших текстів хотілося б відзначити дослідження доктора історичних наук із Харківського національного університету ім. Каразіна Гелінади Грінченко. У своїй статті «Бабин Яр в усній історії» вона висвітлює, як кияни (передусім євреї, котрі пережили жах Голокосту) розповідають про власний досвід трагедії Бабиного Яру. Як на мене, у майбутньому було б цікаво залучити до такого дослідження якомога більше інтерв'ю з українцями й росіянами, які були свідками трагедії Бабиного Яру та окупації в Києві.

Більшість істориків, які вивчали українські та єврейські повоєнні спогади, зіткнулися з одним парадоксом. Українські спогади про Голокост часто значно відрізнялися від того, що згадували євреї. Євреї часто повідомляли, що українці (або ті, кого вони вважали «українцями») масово брали участь у переслідуваннях і знищенні євреїв, особливо під час погромів влітку 1941 р. Українським спогадам натомість властиво заперечувати участь у цьому українського населення взагалі та української поліції й самоврядування зокрема. Особливо це характерно для свідчень ветеранів ОУН і УПА⁴⁸. Знаний ізраїльський історик Шимон

⁴⁷ Людмила Гурченко, «Моє взросле детство», *Наш современник* 3–4 (1980), http://militera.lib.ru/memo/russian/gurchenko_lmoi/text.html#t22.

⁴⁸ Eva Himka and John-Paul Himka, «Interviews with Elderly Ukrainian Nationalists in Lviv» (unpublished manuscript).

Редліх використав великий пласт інтерв'ю, які він особисто брав у євреїв, поляків і українців із Бережан, працюючи над книжкою про життя в цьому місті в міжвоєнну добу й під час окупації. Він відзначає:

Коли українці описують пересування євреїв із Бережан до Окописька [місце розстрілу. — *Ю. Р.*], вони не згадують про українську охорону. Завжди підкреслюють, що євреї не чинили опору. Українська жінка описує жорстокості та знущання єврейської міліції над своїми єврейськими товаришами. Майже всі опитані українці розповідають, що українці дуже добре й зі співчуттям ставилися до євреїв. Деякі стверджують, що українське підпілля, представлене УПА, підтримувало і рятувало євреїв. У цьому контексті завжди повідомляють про євреїв, які були лікарями [в УПА. — *Ю. Р.*]⁴⁹.

Наскільки мені відомо, у Києві мешкають принаймні дві жінки-неєврейки, які були свідками розстрілів у Бабиному Яру та з якими не проводили біографічні інтерв'ю. Це Ганна Бебіх (Хуторська) й Інна Заворотна. У Франції живе колишній член Буковинського куреня Орест Білак, який перебував у Києві восени 1941 р. Було б дуже цікаво опитати їх і порівняти їхні повідомлення з тим, що кажуть інші свідки — євреї й неєвреї.

27 вересня 2016 р. президент Ізраїлю Рувен Ривлін, який прибув тоді на траурну церемонію з нагоди 75-х роковин від початку масових розстрілів у Бабиному Яру, виступив у Верховній Раді. У своїй промові він зачепив і проблему участі членів ОУН у Голокості: «Багато посіпак у злочинах були й українцями. І серед них особливо виділялися бійці ОУН, які знущалися над євреями, вбивали їх та в багатьох випадках видавали німцям»⁵⁰.

Я особисто не люблю, коли будь-які політики (українські, ізраїльські, західно-європейські, американські, а тим більше російські) порушують історичні проблеми. Це мають робити професіонали — академічні дослідники. Однак у цьому випадку мене вразила хвиля антисемітських заяв, які з'явилися в українському інтернеті після виступу Ривліна. Це продемонструвало, що українське суспільство дуже мало знає власну історію і, зокрема, історію Голокосту. Не слід забувати, що дискусія про участь неєврейського населення в переслідуванні та вбивствах євреїв дуже важлива для країни, яка робить «європейський вибір». Незважаючи на певні її недоліки, книжка, яку підготували Гриневич і Магочій, допоможе заповнити цю лауну й може посприяти тому, щоб в українському суспільстві сформувалося уявлення про те, що таке Бабин Яр і чому пам'ятати про це настільки важливо.

Юрій Радченко

Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи
yuriradchenko1986@gmail.com

⁴⁹ Shimon Redlich, *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945* (Bloomington: Indiana University Press, 2002), 133.

⁵⁰ “Президент Израиля Ривлин выступил в Раде к 75-й годовщине трагедии в Бабьем Яру”, 112 *Украина*, видео, 17:38, 27 сентября 2016, <https://www.youtube.com/watch?v=OxOQlgJoNww>.